

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра соціології та психології**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 3 «Розвиток психології в античну добу»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник: завідувачка кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук Євдокімова О.О.

Рецензенти:

Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, доцент Станіслав Ларіонов.

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

План

1. Загальна характеристика психології в період античності.
2. Перші психологічні теорії античності: Піфагор, Геракліт, Демокріт, Гіппократ.
3. Класичний період: Сократ, Платон, Аристотель.
4. Психологічні концепції еллінізму: школа кініків (циніків), Епікур, стоїки, Плотін.

Питання на самостійну роботу:

1. Філософсько-психологічна концепція Льовкіппа-Демокріта.

Література:

1. Євдокімова О.О. Історія психології: навчальний посібник. Харків: Константа, 2020. 320 с. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6521>
2. Історія психології : курс лекцій: навчальний посібник / уклад. Н. В. Гриньова. Умань: Візаві, 2012. 209 с.
3. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник. / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». 235 с.
https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16139/1/O_Kokhanova_IP_IL.pdf
5. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344 с.
<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/851/1/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97%20%D1%87.2.pdf>
6. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: навч. посіб. Київ : Либідь, 2005. 916с.
<http://librarium.freehostia.com/human/psychologija/11/istoriya-psihologii-starodavniy-svit-romenecy.html>

Питання на семінар:

1. Розуміння природи душі Гераклітом.
2. Гіппократ і його вчення про темперамент.

Питання на самостійну роботу:

2. Філософсько-психологічна концепція Льовкіппа-Демокріта.

VII-VI ст. до н.е. є періодом розпаду первісного суспільства і переходу до рабовласницького ладу. Докорінні зміни суспільного ладу життя (колонізація, розвиток торгових відносин, становлення міст і т.ін.) створили умови для розквіту старогрецької культури, привели до істотних змін у галузі мислення. Ці зміни

полягали в переході від релігійно-міфологічних уявлень про світ до зародження наукових знань.

Першими провідними центрами старогрецької культури і науки разом з іншими стали міста Міліт і Ефес. Назви цих міст носили і перші створені філософські школи.

Звичайно, початок наукового світобачення пов'язують з **Мілетською школою**, що існувала в VII-VI ст. до н.е. Її представниками були Фалес, Анаксимандр, Анаксимен. Їм першим належить заслуга у відокремленні психіки, або «душі», з матеріальних явищ.

Загальним для філософів мілетської школи є положення про те, що всі речі і явища навколишнього світу характеризуються єдністю свого походження, а різноманіття світу є лише різними станами єдиного матеріального початку, першооснови або першоматерії. Це положення розповсюджувалося стародавніми мислителями і на галузь психічного. Вони вважали, що матеріальне і духовне, тілесне і психічне за своєю першоосновою єдині. Відмінність між ними тільки феноменальна, а не субстанційна, тобто за станом, проявом і виразом цієї першооснови. Відмінність між поглядами вчених цієї школи полягала у тому, який вид конкретної матерії приймав кожен з цих філософів за першооснову всесвіту.

Фалес (624-547 рр. до н.е.) як першооснову всього вважав воду. Доводячи, що саме вода є дійсним початком усього світу, Фалес посилався на те, що Земля плаває на воді, оточена нею, і сама походить із води. Вода рухома і мінлива, може переходити в різні стани. Випаровуючись, вода перетворюється на газоподібний стан, а замерзаючи, – у твердий стан. Оскільки з води походить і тверде і газоподібне, то, по Фалесу, розумно допустити, що вода і є першоосновою всього суцього, і що все оточуюче є різними перехідними станами цієї першооснови.

Душа є також особливим станом води. Істотною властивістю душі є здатність додавати тілам руху. Вона є те, що примушує рухатися. Ця здатність додавати речам рух властива всьому. Наявність душі приписувалася, наприклад, і магніту, і бурштину, оскільки ті володіють притягуючою силою. Поширюючи психічне на всю природу, Фалес першим висловив ту точку зору на межі психічного, яку прийнято називати **гілозоїзмом**. Забігаючи вперед, відзначимо, що гілозоїзму дотримуватимуться і деякі інші філософи старовини, наприклад, – стоїки.

Розглядаючи душу у зв'язку з тілесною організацією, Фалес ставив психічні стани в залежність від фізичного здоров'я тіла. Ті, у кого тіло здорове, мають і кращі душевні здібності і дарування, а отже – володіють великими можливостями знайти щастя в наші дні.

Сучасного психолога не можуть не привернути тонкі спостереження Фалеса щодо етичної поведінки людини. Людина, вважав він, повинна прагнути до того, щоб жити за законами справедливості. А справедливість полягає в тому, щоб не скоювати самому того, у чому людина засуджує інших людей.

Якщо Фалес пов'язував весь всесвіт з особливими перетвореннями і формами води і вологи, то **Анаксимандр (610-547 рр. до н.е.)** переймає за основу всього «*алейрон*» – такий стан матерії, який не має якісної визначеності, який завдяки своєму внутрішньому розвитку і поєднанню породжує різноманіття світу. Анаксимандр, заперечуючи якісну визначеність першооснови, вважав, що вона не могла б бути першоосновою, якби співпадала зі своїми проявами. Подібно Фалесу, душа – це один із станів алейрона.

Анаксимандр був першим із стародавніх філософів, хто здійснив спробу пояснити виникнення і походження людини та живих істот. Йому, мабуть, першому

належить ідея зародження живого з неживого. Виникнення органічного світу уявлялося Анаксимандру таким чином: під дією сонячного проміння із землі випаровується волога, зі згустку якої виникають рослини. З рослин розвиваються тварини, а з тварин – людина. Згідно філософу, людина відбулася від риб. Головна ознака, що відрізняє людину від тварин, полягає в тривалішому терміні годування дитини грудьми і в тривалішому сторонньому догляді за нею.

На відміну від Фалеса і Анаксимандра інший філософ мілетської школи **Анаксимен (588-522 рр. до н.е.)** першоосною приймав повітря. Повітряну природу має і душа. Вона зв'язувалася ним з диханням. Ідея близькості душі і дихання була досить широко поширена серед стародавніх мислителів.

Психологічна думка філософів з Ефесу. Розуміння природи душі Гераклітом. Представники мілетської школи, вказуючи на матеріальну природу психічного, не дали розгорнутої картини душевного життя людини. Перший крок у цьому напрямі належить найвідомішому старогрецькому філософу з **Ефесу Геракліту (530-470 рр. до н.е.)**. З представниками Мілетської школи Геракліта пов'язує ідея першооснови, але за першооснову він приймав не воду, не алейрон і не повітря, а вогонь у його вічному русі і зміні, що виникає внаслідок боротьби протилежностей: «Світ є єдиний зі всього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, засобом, що загоряється і згасає». Розвиток вогню відбувається з потреби або по «логосу», що створює все суще з протилежного руху. Все виникає і зникає через боротьбу. Перетворення вогню відбувається у двох напрямках: «шлях вгору» і «шлях вниз». «Шлях вгору», як спосіб перетворення вогню, є перехід його від землі до води, від води до повітря, від повітря до вогню. «Шлях вниз» – це зворотній перехід від вогню до повітря-води-землі. Ці два протилежно направлених переходи вогню з одного стану в інший можуть протікати одночасно, обумовлюючи вічний рух і розвиток світу в усьому його різноманітті. Як товар обмінюється на золото, а золото на товар, так і вогонь, на думку Геракліта, перетвориться у все, і все переходить у вогонь.

Душа – це особливий перехідний стан вогневого початку в організмі, якому Гераклітом дана назва **«психея»**. Слід підкреслити, що введена Гераклітом назва для позначення психічної реальності була першим психологічним терміном. На його основі в 1590 р. Гокленіусом буде запропонований термін «психологія», який, починаючи з робіт Х.Вольфа «Емпірична психологія» (1732) і «Раціональна психологія» (1734), стане загальноновживаним для позначення науки, що вивчає психіку людини.

Геракліт вважав, наприклад, що сп'яніння є не що інше, як зволоження «психеї», яке робить її грубішою, через що людина втрачає орієнтацію і тілесну координацію.

Діяльність душі Геракліт ставив у залежність як від зовнішнього світу, так і від тіла. Він вважав, що вогнева стихія проникає в організм із зовнішнього середовища, і будь-яке порушення зв'язку душі із зовнішнім світом може призвести до огрубіння «психеї».

Гераклітом було помічено, що люди часто не пам'ятають своїх снів. Ця втрата пам'яті відбувається тому, що уві сні послаблюється зв'язок із зовнішнім світом. Повний же розрив із зовнішнім середовищем веде до смерті організму так само, як гасне вдалині багаття вугілля. У такому ж тісному контакті душа перебуває з тілом. Душа з тілом зв'язані як «павук з павутиною». Таким чином, в питанні про зовнішню і тілесну детермінацію психіки є те, що пізніше буде назване

психофізичною і психофізіологічною проблемою, **Геракліт виступив як послідовний матеріаліст.**

Гераклітом було дане не тільки загальне уявлення про «психею» і її природу, він також спробував виділити і охарактеризувати окремі сторони душі. Велику увагу філософ відводив пізнавальним актам. Важливого значення він надавав відчуттям, а серед них – особливо зору і слуху. Геракліт писав: «Я віддаю перевагу тому, що можу почути або побачити». Функції зору і слуху ставилися в залежність від загального стану душі і самих органів чуття. «Погані свідки для людей очі і вуха тих, хто має грубу психею».

Хоч Геракліт і відводив відчуттям важливе місце у пізнанні, проте ведучим у людини визнавав розум, оскільки органи чуття дозволяють встановити лише зовнішню гармонію природи, тоді як розум, спираючись на відчуття, відкриває її внутрішні закони. Думка людини саморозвивається, переходячи від однієї істини до іншої. Основна мета пізнання полягає в тому, щоб, відкриваючи істини, прислухатися до голосу природи і чинити за її законами.

Досить детально розглядаються Гераклітом спонукальні сили, потреби. Зачіпаючи цю сторону душевного життя, Геракліт висловить ряд важливих положень, які розкривають співвідношення спонукальних сил і розуму, вплив попередніх станів на подальші, відносний характер спонук і потреб у різних живих істот. На думку Геракліта, потреби живих істот визначаються умовами їх життя: «Свині бруду радіють, віслюки – віддають перевагу соломі над золотом, птахи в пилюці або попелі купаються, морська вода для риб придатна...» Вказуючи на залежність станів організму, що відрізняються від попередніх, філософ підкреслює, що пов'язані з потребами відчуття задоволення і незадоволення впізнаються через свою протилежність. Голод приємним робить насичення, втома – відпочинок, хвороба – здоров'я.

Розкриваючи зв'язок спонукальних сил і розуму, Геракліт відзначав, що будь-яке бажання купується ціною «психеї», тобто зловживання бажаннями і нижчими потребами послаблює «психею». Але, з іншого боку, помірність в задоволенні потреб сприяє розвитку і вдосконаленню інтелектуальних здібностей людини. Щастя людини, по Геракліту, полягає не в захопленні тілесними задоволеннями (у такому разі він уподібнився б бикам, що насичують травною шлунок), а в тому, щоб виходити з голосу розуму, що дозволяє людині проявляти поведінку, пов'язану з розумінням закону необхідності (логосу). Головним у людині є характер, що розуміється Гераклітом як доля, як головний психологічний чинник, що визначає шлях людини протягом усього життя.

Погляди Геракліта вплинули на розвиток філософсько-психологічних систем подальших стародавніх мислителів, у яких ідеї, висунуті Гераклітом, одержать подальшу конкретизацію. Серед найважливіших положень **вчення Геракліта** необхідно виділити: 1) ідею про матеріальну (вогневу) природу душі і залежності психічного від загальних законів природи (логосу); 2) положення про зовнішню і тілесну детерміацію психічного; 3) диференціацію рівнів життєдіяльності (сон, неспання) і психіки (пізнавальні і спонукальні сили); 4) внутрішню залежність і співвідношення пізнавальних і спонукальних сил, відносний характер останніх; 5) мінливість психічних станів, перехід їх з одного в інший; 6) процесуальний характер психічного і його розвиток (самозростання); 7) введення першого психологічного терміну «психея» для позначення психічних явищ.

Психологічні уявлення представників медицини періоду Античності. Природничонаукові уявлення Алкмеона. Питання про природу душі, її зовнішню обумовленість і тілесну основу, ставилися в стародавній час не тільки філософами, але й представниками медицини. Звернення стародавніх лікарів до цих питань було викликане їх медичною практикою, їх особистим досвідом і власними спостереженнями за роботою різних систем організму, за поведінкою тварин і людини. Із стародавніх особливо виділяється найвідоміший лікар і філософ античної епохи **Алкмеон (VІ-V ст. до н.е.)**. Він відомий в історії психології як засновник **принципу нервізму**, який першим пов'язав психіку з роботою головного мозку і нервової системи в цілому.

Практика розтину трупів у наукових цілях дозволила Алкмеону дати перший системний опис загальної будови тіла і передбачуваних функцій організму. При вивченні окремих систем організму, зокрема мозку і нервової системи, Алкмеон знайшов наявність провідників, що йдуть від мозку до органів чуття. Ним було встановлено, що мозок, органи чуття і відкриті ним провідники є як у людини, так і у тварин, а отже і тим, і іншим повинні бути властиві переживання, відчуття і сприйняття. Припущення Алкмеона про наявність психіки у людини і тварин як істот, що володіють нервовою системою і головним мозком, виражало таким чином новий погляд на межі психічного, який прийнято називати в даний час **нейропсихізмом**.

Наділяючи тварин душею, Алкмеон не був схильний до ототожнення психіки тварин і людини. Від тварин людина відрізняється розумом, а анатомічною основою відмінності між ними є загальний об'єм і будова мозку (у людини він більший і складніший), а також органів відчуття.

Хоча розум і відрізняє людину від тварин, свій початок він бере у відчуттях, що виникають в органах відчуття. Розглядаючи відчуття як початкову форму пізнавальної діяльності, Алкмеон вперше намагається описати умови виникнення відчуттів і формулює у зв'язку з цим **правило подібності** як пояснювальний принцип чутливості. Згідно Алкмеону, *для виникнення якого-небудь відчуття необхідна однорідність фізичної природи зовнішнього подразника і органів чуття*. Наприклад, око, на думку ученого, є поєднанням вогню або полум'я і вологи, тому воно здатне сприймати лише вогненне і світле. Вуха наповнені повітряною масою, яка здригається під впливом коливань зовнішнього повітряного середовища.

Таким чином, у висунутому принципі подібне пізнається через подібне – вперше у зародку висловлюється думка про специфічність органів чуття, тобто здогадка про те, що різні органи чуття ніби налаштовані на зовнішні дії схожої фізичної природи.

Принцип подібності розповсюджувався Алкмеоном не тільки на відчуття і сприймання, але і на емоційні переживання. Якщо людина зустрічає собі подібного, то це викликає у неї приємні відчуття, задоволення. І навпаки – відсутність схожості або подібності в людях приводить до виникнення між ними неприємних відчуттів.

Вже у Геракліта були визначені основні рівні життєдіяльності організму (неспанья, сон і смерть). Виділяються вони і Алкмеоном. Але на відміну від Геракліта, що лише вказав на ці стани або рівні, Алкмеон намагається встановити їх причину. Рівні життєдіяльності пов'язувалися Алкмеоном з особливостями динаміки і переміщень крові в тілі. Прилив крові у жилах викликає пробудження, відлив крові від жил веде до сну, а повний відтік крові приводить до смерті організму. Загальний же стан організму, його фізичне здоров'я визначаються співвідношенням чотирьох

стихій – води, землі, повітря і вогню, що є будівельним матеріалом тіла. Правильна координація, рівновага, гармонія цих чотирьох елементів забезпечують фізичне здоров'я тіла і бадьорість духу людини. Порушення рівноваги веде до різних хвороб, а в найгіршому випадку – до загибелі. Рівновага і гармонія стихій в тілі, а отже і здоров'я людини, залежить від їжі, яку вона вживає, від кліматичних і географічних умов, в яких людина живе, нарешті – від особливостей самого організму.

Висунуті Алкмеоном положення про зв'язок психіки з мозком (принцип нервізму), принцип подібності в поясненні виникнення відчуттів і сприйняття, ідея про зовнішні і внутрішні (гуморальних) чинники, що визначають загальну активність і життєдіяльність організму, залишили помітний слід в подальшому розвитку стародавньої медицини, філософії до психології. Достатньо сказати, що на ідеї Алкмеона спиратиметься вся медицина Гіппократа і, зокрема, його вчення про чотири типи темпераменту. Принцип нервізму стане основою для розвитку мозкоцентричної точки зору щодо локалізації душі. Принципу подібності в поясненні механізму відчуттів і сприймань дотримуватимуться також Емпедокл та атомісти.

Психологічні погляди Емпедокла. Вже у Алкмеона простежується перехід від визнання єдиного матеріального початку і звернення до чотирьох стихій як основних елементів, що визначають загальну будову організму і його фізичний стан. Філософська ж схема будови людини і світу в цілому на основі чотирьох стихій (земля, вода, повітря, вогонь) була розвинена великим філософом і лікарем старовини **Емпедоклом (490-430 рр. до н.е.)**.

Загалом Емпедокл продовжував розвивати матеріалістичну лінію у філософії і психології, але на відміну від своїх попередників він замінює теорію єдиної першооснови на вчення про чотири «коріння». Згідно Емпедоклу, першоелементами всесвіту є не одна якась стихія, а чотири - земля, вода, повітря, вогонь. Світ утворюється в результаті механічного поєднання вічних, незмінних та інертних за своєю природою стихій під впливом двох світотворних сил, названих Емпедоклом відповідно: Любов або Дружба і Ненависть або Ворожнеча. Любов – це сила, що з'єднує стихії; Ворожнеча – сила, що розділяє їх. Самі ці сили теж матеріальної природи і є особливими формами загальної суміші першоелементів.

Світ у своєму розвитку пройшов чотири періоди, в кожному з яких переважала або Любов, або Ворожнеча. Перший цикл – це період повного панування Любові, що забезпечує справжню єдність стихій.

У другому періоді домінуючою силою стає Ворожнеча, яка своєю діяльністю починає розділяти стихії.

Третій період характеризується абсолютним пануванням Ворожнечі, що призводить до остаточного розчленовування стихій і диференціації навколишнього світу.

У четвертому періоді знов набуває влади Любов, яка своєю об'єднуючою дією утверджує єдність різноманітності. Цей четвертий період або цикл, на думку Емпедокла, і є тим світом, у якому живе людина.

Чотирма періодами представлений і шлях розвитку тварин. На першій стадії виникали окремі частини і органи живих істот. Другий період характеризується випадковими збігами і поєднаннями окремих органів, внаслідок чого народжувалися виродки і чудовиська. Третій період є періодом руйнування чудовиськ через їх непристосованість до середовища і поява суцільно природних, але одностатевих істот. Під час останнього періоду відбувається диференціація статі, виникнення

тварин і людей шляхом розмноження. Розвиток тварин відбувається з потреби. З живих істот, що з'явилися, виживають ті, які виявляються найбільш пристосованими до зовнішніх умов. З пристосовністю пов'язана доцільність будови частин тіла сучасних тварин.

Таким чином, Емпедокл своїми поглядами на виникнення і розвиток тварин хоч у наївній і фантастичній формі, проте породжує ідею еволюції.

Організм рослин і тварин, як і світ в цілому, складається з чотирьох стихій, причому відмінність між рослинами і тваринами полягає в неоднаковому співвідношенні і ступені вираження у тих та інших первинних стихій. Найдосконалішими по своїх пропорціях є у рослин – сік у тварин і людини – це кров.

По Емпедоклу кров представлена однією частиною вогню, однією частиною землі і двома частинами води. Сік рослин та кров у тварин і людини є провідними структурами організму, і саме кров та сік завдяки найдосконалішому поєднанню в них стихій, розглядалися Емпедоклом носіями душевних, психічних функцій.

Оскільки психічне приписувалося філософом не тільки тваринам і людині, але і рослинам, то Емпедокл висловив відмінну від Фалеса і Алкмеона точку зору на межі психічного, названу **біопсихізмом**. Згодом принципа біопсихізму дотримуватимуться Арістотель, Авіценна та інші філософи.

У людини центром руху крові є серце, тому воно, а не мозок (як це припускав Алкмеон), є органом душі. Кров визначає і відчуття, і почуття, і думки. З кров'ю пов'язані також особливості загальної активності і рухливості людини. Рідка, гаряча кров обумовлює тоншу чутливість, велику активність, рухливість організму. Холодна, густа, землиста кров визначає пасивність, повільність і грубшу чутливість. Те, якою мірою забезпечується кров'ю той або інший орган тіла, визначає потенційні можливості цих частин тіла. Так наприклад, для оратора необхідно мати високорозвинуту кровоносну систему мовлення. У мудреців краще від усього забезпечується кров'ю головний мозок. Загальний стан організму, перехід його від неспання до сну і назад, визначається також динамікою крові, тобто приливами і відливами. У цьому відношенні Емпедокл близький до уявлень Алкмеона.

Схожі з Алкмеоном думки Емпедокл виказує і під час розгляду механізму сприйняття. Більше того, для Емпедокла принцип подібності набуває універсального значення. Він розповсюджується і на відчуття, і на спонукальні сили, і навіть на світотворні сили – Любов і Ворожнечу. На думку філософа для виникнення відчуття необхідно, щоб подібне діяло на подібне. Природа спонукальних станів така, що все живе прагне до подібного. Любов, Дружба, Щастя виникають тоді, коли подібне зустрічається з подібним.

У порівнянні з Алкмеоном, Емпедокл, крім принципу подібності, вносить нове положення у вчення про механізми сприйняття, висуваючи так звану **теорію закінчень**, за допомогою якої він вперше намагається відповісти на питання про те, як відбувається вплив зовнішніх предметів на органи чуття, що викликають образ зовнішнього предмету. Закінчення йдуть не тільки від зовнішніх предметів, але і від самих органів чуття. Око складається з елементів вогню і води. Вологі і вогненні елементи, виходячи з ока, зустрічаються із закінченнями, що йдуть від зовнішніх тіл, і в результаті зіткнення породжуються образи сприйнятого предмету.

Таким чином, зіткнення двох видів, що йдуть назустріч, закінченні за умови схожості (подібності) їх фізичної природи, і є тим основним механізмом, за допомогою якого утворюються відчуття і сприйняття. Закінчення, що йдуть з очей,

свідчать про активну участь самих органів чуття в акті сприймання. Принцип подібності і механізм закінчень були поставлені в основу пояснення і колірної зору.

Слід зазначити, що Емпедоклу першому належить заслуга в побудові **теорії колірної зору**. Сприйняття кольорів, на думку філософа, визначається як властивостями предметів, що впливають на око, так і характеристиками самого сприймаючого органу. Ним вказувалося, що від зовнішніх предметів можуть закінчуватися різні за своєю фізичною природою частинки. Їм відповідають різні елементи в оці, через які ці частинки проникають. Вогнем ми бачимо червоний колір, водою – жовтозелений, землею – чорний, повітрям – білий. Емпедоклом також вперше висловлюється припущення про можливість зведення всієї колірної гамми до чотирьох основних кольорів.

У відчуттях і сприйманні філософ бачив початкову форму пізнання, з якого проростає розум. Він не сумнівався в реальності видимих предметів і адекватності їх сприйняття органами відчуття. Проте тілесне пізнання, на думку вченого, повинне контролюватися розумом, що дозволяє краще користуватися нашими відчуттями.

У розвитку античної психології погляди Емпедокла займають чільне місце як по своїй новизні, так і щодо впливу їх на формування дещо пізніших уявлень про людину і її психіку. Переконання Емпедокла сприяли зміцненню еволюційного підходу в поясненні виникнення і розвитку тварин, затвердженню ідеї про матеріальну природу душі, її зовнішньої і тілесної детерміації.

Емпедоклом по-новому були визначені межі психічного. Серцецентрична точка зору Емпедокла на проблему локалізації душі буде однією з поширених гіпотез щодо субстрату психічного. Принципу подібності і теорії закінчень, висунутого стародавнім ученим для пояснення механізму сприйняття, будуть пізніше дотримуватися Демокріт і всі прихильники атомістичного навчання. Гуморальна теорія загальної активності і рухливості людини, що спирається на принцип співвідношення різних елементів крові, стане передумовою для побудови Гіппократом вчення про чотири типи темпераменту.

Поняття душі в навчанні Анаксагора. Вчення Анаксагора (500-428 рр. до н.е.) відрізняється від уявлень колишніх філософів тим, що за основу світу ним приймаються не окремі стихії – земля, вода, повітря або вогонь, а їх дробові частинки, названі Анаксагором «гомеомеріями». Це ще не атоми. Гомеомерії або насіння ближче до молекули, оскільки за своєю природою вони споріднені тією великою речовиною, яка з гомеомерії складається. Наприклад, кістки складаються з кісткових частинок. Усі тіла ділимі: у всякому меншому є ще менше. Якісна своєрідність речі визначається перевагою яких-небудь гомеомерій в їх загальній суміші. Всі гомеомерії володіють своєю якісною характеристикою. У кожному тілі міститься насіння всіх якостей і завдяки цьому можливий взаємний перехід однієї речовини в інше. Сніг саме тому перетворюється на воду, що вологі гомеомерії містилися вже в самому снігу. Розвиток світу Анаксагор уявляв не як якісне перетворення, що особливо характерно було для Геракліта, а лише як кількісні зміни заданих від тих якостей, якими володіють гомеомерії.

Гомеомерії самі по собі інертні. Їх поєднання і роз'єднання відбувається завдяки «Нусу» або «Розуму», основне призначення якого полягає в організації і впорядкуванні світу (скупчення важких, вологих і важких частинок в одному місці, а сухих, світлих, прозорих – в іншому і т.ін.). Проте Нус, по Анаксагору, – це не первинна щодо матерії субстанція. Нус є якнайтонша і якнайлегша речовина,

близька до повітря. Він проникає всюди, тому все має душу. Рослини, подібно тваринам і люди можуть радіти і засмучуватися, тільки по-різному. Найбільшою здатністю відчувати природу володіє людина, і цю перевагу людей над тваринами Анаксагор **пов'язував з наявністю у людини руки**. І рослини, і тварини, і людина відбулися з гомеоморій, раніше розсіяних у повітрі і згодом прибитих до землі дощем. Спочатку з'явилися рослини, потім тварини, з них – людина.

На відміну від Алкмеона і Емпедокла, Анаксагор як загальний механізм організації психічного висуває не як закон подібності, а **принцип протилежності**. Він указує, що не можна одержати відчуття теплого, якщо наше тіло і предмет, що впливає на нього, однаково теплі. Так само солодке, солоне, гірке неможливе визначити через них самих. Прісне визнається через солоне, солодке – через гірке і т.ін. За принципом протилежності виникають і інші відчуття.

Слід відзначити, що суперечності, що проявлялись у поглядах Емпедокла і Анаксагора на механізм сприйняття, будуть зняті пізніше Арістотелем. Заслуга Анаксагора у тому, що він першим помітив залежність відчуттів і сприймань від відстані і інтенсивності предмету, що впливає. Він підійшов таким чином до здогадки про наявність *верхнього порогу чутливості*. Філософ вважав, що дуже сильні подразники (надмірно яскраве світло або сильний звук) усувають специфіку розрізнення і викликають страждання.

Анаксагором відчуття розглядалися початковим джерелом знання, але він вважав їх недостатніми, оскільки тільки з їх допомогою не можна, наприклад, розрізнити дуже малі частинки, існування яких можна допустити лише на основі розуму. Тому, хоча сам розум спирається не на свідчення органів відчуття, він, в порівнянні з останніми, йде далі і глибше.

У вченні Анаксагора виділяються наступні важливі положення: 1) уявлення про корпускулярну будову світу як передумову зародження атомістичного напрямку у філософії і психології; 2) додання Нусу (душі) функцій впорядкування і організації; 3) здогадка про визначальну роль руки у становленні людини; 4) введення принципу протилежності для пояснення механізму сприйняття; 5) припущення про залежність відчуттів від інтенсивності, зовнішніх дій і умов сприймання. У розумінні загальної (матеріальної) природи душі Анаксагор долучається до своїх попередників, а у визначенні меж психічного він стояв на позиціях гилозоїзму.

Гіппократ і його вчення про темперамент. Уявлення філософів про те, що видимі речі складаються з суміші першооснов і що якісна своєрідність конкретних тіл визначається співвідношенням, перевагами тих або інших складових елементів («коріння» у Емпедокла, «гомеомерій» – у Анаксагора) проникає і в природничонаукове середовище. Близькі до цих поглядів, а, особливо до філософії Емпедокла, загальні положення щодо природи в цілому і людину зокрема висував великий старогрецький лікар **Гіппократ (460-377 рр. до н.е.)**. Подібно Емпедоклу, Гіппократ вважав, що світ утворюється з чотирьох стихій. Проте, на його думку, немає необхідності вдаватися до особливих світотворчих сил, що забезпечують поєднання і роз'єднання початкових першооснов. Стихії самі вступають в різні по'єднання, утворюючи різноманіття природи.

Подібно всім іншим тілам, організм людини також є сумішшю чотирьох начал (землі, води, повітря, вогню), але пов'язаних у певній пропорції. Гармонійне поєднання стихій обумовлює фізичне здоров'я людини. Проте в результаті зовнішніх дій (клімат, зміна пори року, умови життя, характер їжі, що вживається, і т.ін.) пропорція стихій може порушуватися і викликати у людини хвороби. Тому

один із шляхів виходу з хвороби повинен полягати у зміні зовнішніх умов, географічного середовища, клімату, організації режиму харчування і дотримання дієти.

Варіації в пропорції стихій у окремих людей, що викликаються географічними, кліматичними умовами, характером вживання їжі, а також способом життя, звичаями і суспільним становищем лежать в основі відмінностей між людьми за їх конституціональними особливостями, загальній активності і рухливості, душевних здібностях, схильностях і характері.

Безпосередньо ці відмінності пов'язувалися Гіппократом з чотирма видами рідини (кров, слиз, жовта і чорна жовч), що є в організмі, в яких у різній мірі представлені основні чотири стихії. Ступінь переваги однієї з названих рідин в їх суміші і обумовлює основні чотири типи людей – сангвініки, холерики, флегматики і меланхоліки.

Сангвінікам — людям з перевагами крові в загальній суміші, характерна прекрасна статура, висока рухливість, привітність, недостатня любов до праці, схильність до насолоди.

Холерики — особи з домінуванням жовтої жовчі мають добре розвинене тіло і м'язи; вони енергійні, активні, тверді характером, горді, більш здатні для мистецтва і військових справ.

Флегматиків — людей з перевагою слизу відрізняє рихлість статури, млявість, мала активність, сонливість: у них немає тієї тонкості відчуттів, необхідних для занять мистецтвом і наукою, немає працьовитості і волі.

І нарешті — *меланхолікам*, у яких переважаючою рідиною є чорна жовч, властиві похмурість, туга зтяжнього характеру.

Завдяки виділенню чотирьох типів темпераменту і характеру Гіппократ увійшов до історії психології як основоположник диференціально-психологічного підходу до вивчення людей. Завдяки уявленням Гіппократа індивідуально-психологічна своєрідність людини стала виступати як цілком закономірний феномен, оскільки конституціональні особливості, загальна активність людини, його психічні задатки і схильності визначаються, з одного боку, зовнішніми умовами і обставинами, що включають як природні (кліматичні, географічні, метеорологічні і т.ін.), так і соціальні (спосіб життя, звичаї, форми правління) чинники, з іншого — внутрішньотілесними, гуморальними механізмами. Це важливо відзначити у зв'язку з тим, що майже одночасно з Гіппократом зароджуються етико-психологічні ідеалістичні системи Сократа-Платона, в яких активність людини трактується як самобутня, незалежна від природних чинників сила, а сама гуморальна теорія темпераменту, з моменту її появи і до наших днів, пережила ряд підйомів і спадів. Проте, незалежно від того приймалася або відкидалася гіпотеза про чотири типи темпераменту. Вона завжди була і залишається дотепер стартовим майданчиком як для її послідовників, так і для її супротивників.

Філософсько-психологічна концепція Льовкіппа-Демокріта. Серед сучасників Анаксагора і Гіппократа з великих філософів античної епохи особливо виділяється **Демокріт (460-370 рр. до н. е.)** — найближчий учень Льовкіппа, філософа, якого одне лише ім'я дійшло до наших днів, але його в історії філософії і психології оцінюють як ідейного натхненника атомістичного вчення. Справжнім же засновником атомістичного напрямку прийнято вважати Демокріта, оскільки саме він систематично виклав атомарну картини світу. Демокріт — учений енциклопедичного складу розуму, багатобічної і високої ерудиції, що залишив

значний слід у розвитку філософії і психології як античного періоду, так і пізніших часів.

Погляди Демокріта високо оцінювалися його сучасниками, а згодом і Арістотелем, класиками марксизму. Разом з тим, його вчення викликало ненависть з боку представників ідеалістичної лінії, що зароджувалась в античній філософії, а особливо Платона, що скуповував книги Демокріта і знищував їх ще за життя великого філософа. Аналогічним чином вчиняла з творами Демокріта і християнська церква. Недивно, що з творів Демокріта збереглися лише окремі фрагменти і вислови.

Початковим положенням у філософській системі Демокріта є те, що **за першооснову світу** ним приймаються не стихії, бо вони самі вже є складні по своїй будові, а **атоми**.

Природа атомів пояснюється Демокрітом інакше, ніж описував Анаксагор властивості гомеомерії. На відміну від гомеомерії атоми менші за своєю величиною, легші, неподільні і нетотожні видимим предметам. Подібно Анаксимандру, Демокріт вважав, що першооснова повинна бути принципово відмінною від своїх конкретних проявів.

Але якщо алейрон у Анаксимандра є речовина з нейтральними якостями, то атоми у Демокріта розрізняються один від одного за величиною, формою і положенню або поворотом. В рамках цих ознак існує нескінченна різноманітність атомів, зіткнення і розділення яких породжує різні їх поєднання, створюючи у результаті різні тіла і речі. Головною і необхідною умовою руху атомів, їх з'єднання і роз'єднання є порожнеча. Без неї світ був би нерухомим, він прийняв би статично мертвий характер. Тільки завдяки порожнечі атоми можуть перебувати в постійному русі, а природа і світ в цілому – в його вічній зміні і розвитку.

У результаті механічних процесів з'єднання атомів виникає все, що оточує людину, включаючи і її саму. Життя не є продуктом божественного акту, воно породжується зчепленням вологих і теплих атомів; тварини виникли з води і мулу; від тварин пішла людина. Усі живі істоти безперервно змінювалися. Спочатку народжувалися глухі, сліпі, безрукі, безногі істоти, які через свою непристосованість вимушені були загинути. З безлічі форм тварин, яких створювала природа, виживали найдосконаліші. До числа найдосконаліших тварин і належить людина.

Душа тварин і людини є тим, що примушує їх рухатися. Вона тілесної природи і складається з атомів особливого роду, відмінних своєю формою і надзвичайною рухливістю. Атоми душі – круглі, гладкі і споріднені атомам вогню. Вогняні атоми проникають в організм при вдиханні. За допомогою дихання відбувається їх заповнення в тілі. Якщо душевних атомів в організмі стає дуже мало і ця втрата не заповнюється, настає смерть.

Демокріт був близький до гилозоїзму, оскільки припускав, що сонце і зірки, мабуть, теж мають душі, бо вони є скупченням вогненних (душевних) атомів.

Проникаючи в організм, душевні атоми розсіваються по всьому тілу, але разом з тим в окремих частинах його відбувається їх скупчення. Цими зонами скупчення є зона голови, серця і печінки. У зоні голови затримуються вогненні і рухомі атоми, рух яких обумовлює перебіг пізнавальних процесів: відчуттів, сприймань і мислення. У області серця зосереджуються атоми круглої форми, але менш рухомі. Цей рід атомів пов'язаний з емоційними і афектними станами. І нарешті атоми, що скупчилися у зоні печінки, визначають сферу мотивів, прагнень і потреб.

Таким чином, Демокріт відносно локалізації душі не приймає ні мозкоцентричну точку зору Алкмеона, ні серцецентричну позицію Емпедокла. Помітивши різні рівні душевної діяльності, він намагається співвіднести їх з різними частинами тіла. В античну епоху така точка зору буде не менш поширеною, ніж мозкоцентрична і серцецентрична гіпотези щодо субстрату психічних функцій. Достатньо вказати, що аналогічної трирівневої схеми локалізації душі дотримуватиметься Платон з тією лише відмінністю, що у Демокріта всі частини душі залежать від тіла і разом з його загибеллю зникають, тоді як у системі поглядів Платона душа безсмертна, в тіло людини поселяється тимчасово і межами його життя не обмежена.

Розмежувавши окремі сторони душі, Демокріт намагається більш повно розкрити природу, умови і механізми виникнення пізнавальних і спонукальних сил людини, визначити їх місце в загальній картині його душевного життя.

У пізнавальну сферу душі включалися відчуття, сприймання і мислення. Первинною формою пізнавальної діяльності Демокріт вважав відчуття і сприймання. На них опирається мислення. Без відчуттів і сприймань думки не виникають. «Жалюгідний розум, – говорив Демокріт від імені органів чуття, – чи нас ти маєш намір перемогти, нас, у яких тільки і запозичуєш ти свої переконливі докази?»

Розглядаючи відчуття і сприймання як початкову ланку пізнавального процесу, Демокріт разом з тим ясно уявляв собі, що відчуття не можуть відобразити суть речей (наприклад, атомарну структуру тіл). Відчуття і сприймання ніби ковзають поверхнею і схоплюють лише зовнішнє. Тільки мислення, що виконує функцію, подібну мікроскопу, дозволяє бачити те, що залишається за межами органів відчуття.

Визначаючими положеннями у поясненні виникнення відчуттів і сприймань у Демокріта є **принцип подібності і механізм закінчень**. Наприклад, якщо у вухо потрапляють однорідні атоми, звук сприйматиметься чистим; якщо ж у вухо проникають різномірні атоми, звуки сприйматимуться складними. Проникнення дрібних атомів викликати враження високих тонів, а великих – низьких. Аналогічним чином властивості атомів визначають і сприйняття кольорів, смакову чутливість та інші види відчуттів. Відчуття солодкого, наприклад, пов'язане з гладкими круглими атомами; відчуття кислого – з жорсткими, багатокутними атомами.

Підкреслюючи залежність відчуттів від властивостей атомів, Демокріт разом з тим помітив, що в тілах є лише атоми, а такі якості як смак, колір, запах, тепло і т.ін. самим атомам і тілам, що складаються з них, не властиві. Вони виникають тільки при взаємодії атомів з органами чуття, що породжує в нашій думці відчуття солоного, солодкого, червоного, жовтого, теплого, холодного і т.ін. Перераховані якості є ніби вторинними, похідними, не залежними цілком від фізичної природи атомів. Ті фарби і відчуття, які людина переживає, є суб'єктивними переживаннями, об'єктивною підставою яких є зовнішній світ, складений лише з атомів і пустки.

Таким чином, у вченні Демокріта про відчуття вперше звертається увага на об'єктивну і суб'єктивну сторони чутливості. Пройдуть десятки сторіч, коли в XVII столітті в Англії Д.Докк виступить із вченням про первинні і вторинні якості, витoki якого сягають теорії відчуттів Демокріта.

Якщо виникнення всіх видів відчуттів виводилося Демокрітом з безпосереднього контакту органів чуття з атомами, то механізм сприйняття цілісних об'єктів описувався філософом з позицій теорії закінчень. При зустрічі закінчень,

що йдуть від джерела і сприймаючого органу в повітряному середовищі, що оточує око, утворюється відбиток, який і переноситься в зіницю ока. Проміжне повітряне середовище під час руху ідолів може спутувати їх і тим самим викликати неадекватні враження. Саме ж враження виникає тільки у тому випадку, якщо ідоли, проникаючи в пори ока, стикаються з атомами душі. Якщо ідоли проникають в тіло, де є душевні атоми іншого роду, то вони викликають різні емоційні переживання.

Потребам людини Демокріт надавав великого значення. Вони розглядалися ним як основні рушійні сили, які приводять в дію не тільки емоційні переживання. Потреба навчила людину всього, вона зробила її розум витонченим, дозволила оволодіти мовою, звичкою до праці. Поза потребами людина не змогла б ніколи вийти з дикого стану.

Багато що з того, чого навчилася людина, відбувалося, на думку ученого, в результаті наслідування. Наслідуючи павуків, люди навчилися ткацького ремесла, а наслідуючи птахів – мові та співу. Природний розвиток мови філософ уявляв собі таким чином: наслідуючи звуки тварин, людина починає позначати їх звуками. Після цього люди домовляються про загальне вживання звуків і їх поєднань.

Отже, особливий інтерес являє собою етика Демокріта, яка звернена до окремої людини і носить психологічний характер. Тонкі спостереження за людьми, їх вчинками і поведінкою знайшли своє віддзеркалення у ряді його праць і повчань.

Вчення Демокріта поклало початок поясненню причин психічних процесів, особливо відчуттів, сприймань і спонукальних сил. Праця Демокріта про зв'язок мислення як вищого рівня пізнавальної діяльності з відчуттями, сприйманнями і зростанні його з них виявилось важливою здогадкою, яку знехтують у своїй філософії та психології Сократ, а особливо – Платон.